

Avhandlingsrecensioner

Frihetstida policyskapande

Fredrik Bertilsson: *Frihetstida policyskapande. Uppfostringskommissionen och de akademiska konstitutionerna 1738–1766*. Stockholm: Södertörn Doctoral Dissertations 144, Södertörns högskola, 2017. 231 s. ISBN 978-918-866-312-2, hft.

Fredrik Bertilssons avhandling handlar om ett kärt och ofta tummat källmaterial: Riksarkivets ÄK 849, där ÄK står för äldre kommittéer. Det rör sig om uppfostringskommissionens efterlämnade papper som idag utgör sju volymer. Många har under åren gått igenom materialet: skolrektorer, historiker, idéhistoriker, rättshistoriker, utbildningshistoriker, men kanske framför allt filosofen och sociologen Torgny T:son Segerstedt.

Här föreligger nu en hel avhandling om uppfostringskommissionens arbete, tveklöst är den intressant och viktig. Här görs ett antal nytolkningar om hur man bör förstå insatserna utifrån dess förslag till nya konstitutioner. Ingen liten sak, eftersom uppfostringskommissionen var en stor och viktig politiskt tillsatt utredning om undervisningsväsendet i mitten av 1700-talet. Att resultaten bygger på ganska omfattande arkivstudier av ett relativt omfattande källmaterial gör inte studien sämre.

Inledningsvis anges syftet, att ”genom ett modernt policyperspektiv studera uppfostringskommissionens arbete med att förändra de akademiska konstitutionerna”. Målsättningen anges som ”att visa på skapandet av nya statliga rutiner för att agera gentemot de svenska universiteten samt sätta in denna produktion i en större ram av statligt policyskapande under frihetstiden”. Sedan vidgas detta till ”att visa hur samhällsideal konkretiserades och omvandlades till nya former för att granska och styra universiteten” (11). Efter en diskussion om policystudier kommer Bertilsson fram till vad som förefaller vara huvudfrågan: ”hur föreställningar om ideala samhällsförhållanden omsattes i politisk praktik och närmare bestämt genom statliga universitetsreformer” (18). För att strukturera studien används en modell för hur politik skapas som kallas policycykeln. Den består av fyra delar: agendasättning, policyformulering eller beslutsfattande, implementering samt utvärdering.

Avhandlingens disposition är kronologisk och följer därmed också policycykeln. Först beskrivs uppfostringskommissionens politiska bakgrund och uppdrag, framför allt som den framstår i riksdagsdebatterna

1738–39 och 1740–41. Det handlar om en agendasättning som utgick från idén att utbildningen kunde ha bredare syften än att utbilda för den statliga och kyrkliga sfären. Nämligen att skapa ett bättre samhälle genom att säkerställa att individer blev dygdiga undersåtar och goda kristna. Förslagen om en uppfostringskommission genomsyrades av tre uppfattningar: För det första borde utbildningen inrättas för att skapa en dygdig befolkning av goda kristna så att deras förmågor skulle kunna utnyttjas för fäderneslandets bästa. Grundtanken var att människor kunde förbättras genom utbildning. För det andra borde läroanstalter ha som en funktion att säkerställa att de som utbildade sig som resultat också fick en lämplig uppgift inom staten, kyrkan eller möjligen på annat håll i samhället. Utbildningsväsendet borde med andra ord kunna ha en sorterande funktion. För det tredje skulle också ett bättre utbildningsväsende kunna säkerställa ämbetsmännens duglighet. Genom utbildning kunde deras kompetens garanteras och problemen med odugliga ämbetsmän kunde hävas, eller åtminstone mildras. Poängen är att ett undermåligt utbildningsväsende inte var skäl nog att tillsätta en kommission. Idémässigt byggde den istället på möjligheterna som ett förbättrat utbildningsväsende gav, att skapa ett samhälle med individer som var bättre förberedda på sina uppgifter.

Beskrivningen av agendasättningen fortsätter med uppfostringskommissionens uppdrag och en redogörelse för vilka som kom att ingå när arbetet kom igång i januari 1746. Uppgiften var omfattande med nya regelverk för både skola och universitet, som skulle grundas på insamling av information om bland annat tidigare utredningsförslag och remisser på dessa. Dessutom skulle skolledningarna och universitetens konsistorier få yttra sig om de förslag som lämnades. Bertilsson framhåller ledamöternas sakkunskap och deras politiska förankring som överlag fanns inom hattpartiet, vilket nyligen vunnit den politiska makten. Många i uppfostringskommissionen hade en bakgrund i höga politiska positioner och från höga ämbeten, här ingick exempelvis universitetetskansler och andra topptjänstemän – som vi skulle kalla dem idag. Flera var dessutom ledamöter i den nybildade Vetenskapsakademien.

Kommissionen konkretiserade sitt uppdrag genom att identifiera problem som gick att hantera med hjälp av ett ändrat regelverk. Detta är centralt för en förståelse av hur politik faktiskt skapas, eller policyformuleringen som det heter i policycykeln. Exempelvis ansåg kommissionen att universiteten antog allt för många studenter, något som fick negativa effekter för möjligheterna att fungera som en sorteringsmekanism. Studenterna var dessutom inte tillräckligt dygdiga eller så goda kristna som kunde förväntas. Kommissionen menade också att universitetens utbildningsuppdrag borde breddas så att det inte bara handlade om att utbilda

för kyrkans utan även i större utsträckning för statens behov. Inom kommissionen fanns visserligen en del meningsskiljaktigheter om dessa frågor, men viktigast är ändå förståelsen av uppfostringskommissionens ställningstagande som ett uttryck för en vilja att bevara en samhällsordning och motverka ståndscirkulation. Lämpligast gjordes det genom att söner följde i sina fäders fotspår när det gällde yrkesval. Här gör Bertilsson en viktig nytolkning av uppfostringskommissionens arbete. Tidigare har den ofta setts som ett hattarnas verktyg för att reformera universitet och skola i en mer real riktning, så att utbildningen bättre passade näringarnas behov. Bertilsson betonar istället kommissionens vilja att begränsa möjligheterna för nya grupper att skaffa sig utbildning och på så sätt meritera sig för olika ämbeten. Inom detta område var alltså uppfostringskommissionens förslag konserverande snarare än reformerande.

Nästa steg i kommissionens arbete var att implementera sina förslag, den tredje delen av policycykeln. Något som gjordes genom att föreslå nya examensförordningar 1749 och 1750. Dessa nya akademiska konstitutioner innebar att skriftliga examensbevis krävdes för tjänst i rättegångsverket och civila grenar av statsförvaltningen. Dessutom skulle det bli möjligt att kontrollera professorernas examination av studenter med hjälp av offentliga förhör och skriftliga protokoll. Studenter skulle inte släppas igenom på andra grundvalar än godkänd examination. Examination vid antagning till universitet och genom hela utbildningen blev ett sätt att se till att studenterna leddes in på utbildningar som motsvarade deras fallenhet och begåvning. Men trots att det här fanns en potential för studenter att genom lyckade examinationer välja livsbanor genomsyrades diskussionerna om examensförordningarna av tanken på att minimera social rörlighet mellan stånden.

I uppfostringskommissionens betänkande 1750 – som allmänt setts som ett intressant exempel på hur den politiska makten försökte styra universiteten under frihetstiden – fanns en rad förslag på hur universiteten borde organiseras och hur utbildningens innehåll borde förändras i en mer civil inriktning med större mått av naturorienterade liksom ekonomiska ämnen. Allt för att bredda studenterna anställningsbarhet för att använda en modern, men mindre lyckad, term. Mottagandet blev dock inte så positivt som man hoppats. Universitetsprofessorerna reagerade överlag kraftfullt mot förslaget och framhöll istället nyttan med friare studiegångar bland studenterna och större frihet att formulera undervisningen för lärarna. I grunden stod uppfostringskommissionens syn på samhället som relativt statiskt, i och med att den värnade begränsade möjligheter till social rörlighet, mot professorernas, som istället kopplade möjligheterna till friare ämnesval till ett mer dynamiskt samhälle. Av förslaget blev till slut intet. Mycket på grund av motståndet i Uppsala som det verkar, men

också efter senfärdigheten med att lämna svar i Åbo. Slutförandet av uppfostringskommissionens uppgift hjälptes knappast av att ledamöterna hade svårt att hinna med arbetet vid sidan av alla andra uppgifter. Verksamheten drog ut på tiden och aktiviteten avtog. Till slut lades det hela ned 1766 efter en rad år av total tystnad.

I slutsatserna poängteras hur uppfostringskommissionens arbete faktiskt ledde till konkreta resultat i form av nya examensförordningar och dessutom en del oförutsedda konsekvenser, som en debatt om akademisk frihet som på längre sikt låg till grund för en större medvetenhet bland universitetslärare om vikten av självbestämmande. Framför allt görs en övertygande nytolkning där uppfostringskommissionens betänkande 1750 betraktas som ett försök att bibehålla en ordning vid universiteten som innebar att utbildningen reserverades för vissa kategorier studenter, samtidigt som professorernas reaktion pekade mot en nyordning. Den senare innebar att högre utbildningen öppnades för flera, och krav på akademisk frihet formulerades på ett sätt som påminner om diskussioner i nutid.

Bertilssons avhandling är ovanlig på flera sätt. Redan titeln kan få en del att hoppa till. Begreppet policyskapande kan kännas malplacé för frihetstiden. I synnerhet tillsammans med den lite ålderdomliga genitivändelsen -a och det knaggliga uttrycket ”akademiska konstitutionerna” i undertiteln. Det blir en krock som kan kännas onödig även om det inte är helt lätt att hitta bra alternativ. Kanske det mer allmänna ”politisk styrning under frihetstiden” eller ”frihetstidens politiska processer” ändå hade varit att föredra. Samtidigt kan det finnas en poäng i att med hjälp av begreppet policyskapande förmedla relevansen av denna historiska studie idag.

Akribin är på det hela taget god, även om jag hittat någon enstaka skönhetsfläck som en eller annan felaktig källhänvisning. Referenssystemet kan kännas lite hemmasnickrat, men är både konsistent och adekvat. Viktigare är att användningen av den så kallade policycykeln som en modell för hur policyskapande går till framför allt vägleder dispositionen som ganska väl följer de olika stadierna agendasättning, policyformulering, implementering samt utvärdering. Bertilsson nämner själv risken med att den här typen av modeller för policyskapande kan ge en väl instrumentell bild av processerna. Men den ger även fördelar. Ur det perspektivet är det lite synd att policyskapande och andra begrepp med policy som förled inte används särskilt frekvent, titeln till trots. På gott och ont blir analysen av uppfostringskommissionens arbete till slut ganska oberoende av policyperspektivet.

En annan grundläggande fråga gäller valet av just uppfostringskommissionen som fallstudie. Ett problem med det är att källmaterialet inte

verkar svara på centrala frågor, som varför agendasättningen bromsades upp i ett antal år från slutet av 1730-talet till beslut om inrättandet 1745. Kanske höll prästeståndet emot, men det är inte säkert. Likaså är det mycket svårt att förstå vilket material som kommissionen utgick ifrån i själva policyskapandet. Kanske var det tidigare utvecklade författningar för universiteten. Kanske inte. Det finns fler gåtor. Som uppehållen och avbrotten i kommissionens arbete, exempelvis det mellan april 1746 och februari 1748. Ett annat problem med uppfostringskommissionen som fallstudie är det stora antalet frågor som kommissionen förväntades arbeta med när det gällde universiteten, varav bara den om förnyade akademiska konstitutioner tas upp till mer grundläggande behandling i avhandlingen. Till detta kommer hela skolfrågan som knappt alls berörs. Med andra ord tycks uppfostringskommissionens material olämpligt av två anledningar: Det är för knappt när det gäller centrala frågor som bör ställas om man vill använda ett policyperspektiv. Det är för ymnigt om man vill famna om hela arbetet.

För ymnig är dock inte avhandlingens forskningslägesbeskrivning som klaras av på en och en halv sida (22–23). Här nämns dock bara de som studerat uppfostringskommissionen direkt, och det sägs inget om deras resultat och hur denna studie förhåller sig till dessa. Bertilsson ger alltså delvis en ny syn på uppfostringskommissionens arbete som konserverande genom att söner skulle följa sina fäders levnadsständsväl för att reproducera ståndssamhället. Det står i kontrast till det som många tidigare tänkt sig om kommissionen som en hattarnas borgerliga revolution för att försöka få inflytande över utbildningen som hittills varit kungens och kyrkans domän.

Ett sätt att säkerställa en bibehållen ordning vid universiteten var som nämnts att höja kunskapskraven för inträde till akademiska studier. Men detta var ingen ovanlig ståndpunkt vid denna tid, vilket gärna hade kunnat framgå i forskningslägesbeskrivningen. Liedman visar exempelvis att den typen av ställningstaganden var etablerat redan 1744, då kanslererna föreslog ett strängare examenssystem med kunskapskontroll, alltså många år innan frågan diskuterades av uppfostringskommissionen (Liedman, *Den synliga handen*, 1986, 175). Även Bertilsson tar upp detta dokument från 1744, men utan att nämna att Liedman hanterat det och dessutom lyckats läsa reaktionerna på skrivelsen i Uppsala. Det som Bertilsson hävdar om uppfostringskommissionen i detta begränsade sammanhang var alltså en redan etablerad ståndpunkt och i kommissionens sammanhang bara ett eko av vad kanslererna framfört några år tidigare. Det innebär inte att Bertilssons tolkning av uppfostringskommissionens förslag försvagas. Snarare tvärtom. Men han är inte först med att notera att ståndpunkterna var i svang då uppfostringskommissionen skred till verket.

Ett annat fall där Bertilsson observerar sådant som andra också noterat gäller Uppsala konsistoriums svar på uppfostringskommissionens betänkande från februari 1750. Bertilsson påpekar att konsistoriet framhåller att andra än blivande ämbetsmän och yrkesverksamma kan ha nytta av universitetsutbildning, som bönder och manufakturister, något som också tidigare framhållits i olika sammanhang. Det finns alltså en del saker som Bertilsson läser ut ur kommissionens material som redan är känt och snarare borde presenteras i forskningslägesbeskrivningen än i analysen.

En annan fråga gäller avgränsningen: uppfostringskommissionens arbete med och förslag till nya akademiska konstitutioner. Konsekvensen av den har blivit att ett av uppfostringskommissionens genomförda förslag, att inrätta professurer i fysik respektive kemi på bekostnad av orientaliska språk och latinsk poesi, inte nämns. Synd med tanke på att ommöbleringen i kollegiet påverkade konsistoriet i Uppsala mer än man kan tro eftersom det vid den här tiden endast fanns ett tjugotal professorer, lika många docenter och hälften så många adjunkter. Misstanken smyger sig in att slutsatserna om uppfostringskommissionen som en konserverande kraft, snarare än en som vill förändra utbildningen så att den bättre passar hattarnas näringspolitiska intressen, till stor del hänger samman med vilka avgränsningar som görs av arbetet.

Men det finns ett problem som nog är än viktigare ur ett idé- och lärdomshistoriskt perspektiv, och det är den något snäva utgångspunkten beträffande källor. I stort sett hela studien bygger på materialet i ÅK849 med riksdagsprotokoll som det främsta komplementet, framför allt när det gäller den politiska bakgrunden till att uppfostringskommissionen bildades. Resultatet är en bild av policyskapande som en till stora delar politisk process. Men med ett bredare grepp om flera källor hade intrycket förmodligen blivit att skapandet av politik, då som nu, bygger på betydligt vidare samhälleliga processer.

En bakgrund som inte nämns är exempelvis de skolor som skapats under 1700-talets början, med Duhres matematisk-ekonomiska laboratorium utanför Uppsala från mitten av 1720-talet som ett exempel och Jonas Alströmers tillstånd till schäferskola och lantbruksskola på Höjentorp något senare som ett annat. Dessutom fanns föregångare till uppfostringskommissionen i tidigare utredningar om de akademiska konstitutionerna från 1696 och 1723. Dessa nämns som hastigast, men kan ha utgjort en viktigare grund för uppfostringskommissionens arbete. Det förblir oklart i vad mån kommissionen kan sägas ha försökt återskapa förslag från dessa tidigare utredningar och i vilken mån de kom med något helt nytt.

Till detta kommer en pedagogisk debatt där lundaprofessorn Andreas Rydelius gav en teoretisk grund som fick en viktig uttolare i Gustaf

Ruders spridda skrift *Anledning till Snillevalet* 1737, där han framhöll snillevalet som ett sätt att öppna upp utbildningssystemet. Visserligen byggde denna delvis på humoralpatologiska resonemang som nog gjorde att den kunde kännas föråldrad i ljuset av Lockes (översatt till svenska 1709) och andras insatser. Men den pekar ändå på ett allmännare intresse för frågorna också i Sverige. Detta bekräftades knappt tio år senare, just när uppfostringskommissionen satte sig ner för att ta itu med sin uppgift, med Eric Eklunds *Uppfostringslära*, av Lindroth kallad ”århundradets mest ambitiösa och självständiga pedagogiska arbete” (Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden*, 1978, 68). Ännu bredare idéhistoriska sammanhang går nog att söka i en långsamt förändrad syn på människors olika möjligheter att lära nytt. Vad jag syftar på är den sedan länge omstridda tanken att det var möjligt att, med Comenius pansofiskt tillspetsade formulering, ”lära alla allt”, snarare än att varje individs förmåga att tillgodogöra sig olika kunskapsområden begränsades av hennes kön eller familjens stånd och ställning. Det var en idédebatt som förstås varit på tapeten i olika färgsättningar också i Sverige långt före uppfostringskommissionen tog sig an uppgiften att skapa politik.

Om dessa breda sammanhang också hade fått plats i analysen kan uppfostringskommissionen ses som en hattarnas reaktion på en pedagogisk diskussion om en breddning av utbildningssystemet så att det blev mer avpassat för andra behov än bara de högre ståndens krav. Uppfostringskommissionens förslag till åtgärder innebar, som Bertilsson visar, att tillgången till utbildning inte förändrades i grunden. Ett sätt var att ett nytt examens- och kontrollsystem föreslogs. Här har Bertilsson en viktig poäng. Diskussionerna hade visserligen delvis kommit igång redan innan kommissionen började arbeta, och i kommissionen fick tankarna konsekvenser för universitet och skola. Men med en bredare idéhistorisk ansats blir det också lättare att förklara att uppfostringskommissionens arbete gick i stå. För i takt med att hotet mot det befintliga utbildningssystemet förtvinade i och med att debatten dog ut under 1750-talet verkar det också rimligt att tro att kommissionen kom att förlora sin initiativkraft. Det skulle i så fall bidra till att uppfostringskommissionens arbete med nya akademiska konstitutioner aldrig fullföljdes trots den kraft och energi som lagts ned på frågan under andra halvan av 1740-talet. För jag är tveksam till att det kompakta motståndet i konsistoriet i Uppsala och kommissionsledamöternas arbetsbörda är tillräckliga förklaringar till att det hela rann ut i sanden.

Här har jag framför allt uppehållit mig vid en del diskussionsvärda aspekter. Sammantaget blir det lite orättvist, för Bertilsson har tveklöst gjort ett stort och grundläggande arbete av uppfostringskommissionens material och utnyttjat det för tänkvärda omtolkningar av dess arbete.

Argumentationen övertygar, framför allt genom att den bygger på en god empirisk grund. Ingen har hittills analyserat uppfostringskommissionens arbete med att förändra de akademiska konstitutionerna så systematiskt som Bertilsson, ingen liten insats med tanke på att han inte alls är den första. Kanske inte heller den sista.

Thomas Kaiserfeldt

Lunds universitet

Kampen om vetenskapen

Alexander Ekelund: *Kampen om vetenskapen. Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era*. Göteborg: Daidalos, 2017. 661 s. ISBN 978-917-173-521-8, hft.

Då när det begav sig. När det hände saker. ”När vi stod i zenit” som Lennart Berntson och Svante Nordin fyndigt formulerat det i en tillbakablick på sin vänsterradikala tid och medverkan i tidskriften *Zenit* (se *Ett historiskt tillfälle: en festskrift till Håkan Arvidsson*, Lund, 2003) Det handlar om en generation som börjar bli gammal men som ännu i mångt och mycket är *still going strong*. Nu har det alltså varit jubileum, femtio år sedan 1968. Ett år som var mer än ett år: 1968 var också ”1968”, det stora symbolåret för studentrevolten, året som kommit att symbolisera viljan till förändring.

Den här recensionen skrivs när 2018 just har tagit sin början. Förmodligen har en ganska strid ström av publikationer som på olika sätt tematiserar ”1968” hamnat i tryck sedan dess. I denna recension handlar det om en ovanligt omfattande doktorsavhandling som lades fram vid Uppsala universitet något tidigare, närmare bestämt i slutet av oktober 2017 inom ämnet utbildningssociologi. Författaren är född åtskilliga år efter det begav sig och besväras därför inte av några minnesbilder som möjligen lägger sig i vägen för den historiska blicken. (Kanske bör det tilläggas att även författaren till recensionen är några år för ung för att ha varit med, om man bortser från det sena 70-talet då den radikala energin började bli alltmer uttömd.) Man kan hoppas att många av de som känt sig manade att fatta pennan under jubileumsåret har tagit del av avhandlingen ifråga.

Det rör sig om en mycket omsorgsfullt genomförd studie som bryter ny mark på flera områden. Det övergripande forskningsintresset anges som att studera ”samspelet mellan politiskt engagemang [...] och alternativa studie- och forskningspraktiker” (13). Där återfinns en grundlig studie av gruppen Unga Filosofer, som bildades vid Stockholms universitet vid

mitten av 60-talet och som sensommaren 1968 startade tidskriften *Häftet för kritiska studier*. Där återfinns en likaså grundlig rekonstruktion av de så kallade institutionsgrupperna som började bildas vid universiteten 1968 och som gick i bräschen för förändringar av kursinnehåll och tog initiativ till alternativa studier. Man finner även ett mycket intressant kapitel om receptionen av den franske filosofen Louis Althusser i Sverige och om gruppen kring tidskriften *Zenit*, som tävlade med *Häftet* om att vara den ledande teoretiska vänstertidskriften i Sverige och som bemödade sig om att förnya idén om en vetenskaplig socialism. Och där finns ett omfattande kapitel om framväxten av den svenska kvinnorörelsen framför allt inom ämnet litteraturvetenskap, om dennas kamp för att förändra den litterära kanon och den roll som receptionen av Julia Kristeva spelade i sammanhanget. Avhandlingen rör sig i många avseenden på högintressant men även i flera fall förbluffande utforskad mark. Det är därför mycket glädjande att den gör det med en sådan omsorg. Här läggs en god grund för andra att gå vidare, att fylla ut bilden och möjligen även revidera den i några avseenden.

Centrum i avhandlingen utgör tre bastanta kapitel som vart och ett behandlar vad som kan kallas för ett storprojekt. Först det kritiska projektet som tar avstamp i kritiken av positivismen inom olika discipliner. Där diskuteras Gerard Radnitzkys kontroversiella avhandling i vetenskapsteori – *Contemporary Schools of Metascience* – som lades fram vid Göteborgs universitet i slutet av maj 1968, och den fortsättning som denna kontrovers fick i de första årgångarna av *Häftet*. Det andra storprojektet handlar om det nämnda försöket att återupprätta den vetenskapliga socialismen. En central gestalt i detta sammanhang var lundasociologen Göran Therborn som tvärtemot det kritiska projektet insisterade på vikten att göra en skarp åtskillnad mellan vetenskap och ideologi (diverse olika värderingar). Det tredje storprojektet är det feministiska, vilket beskrivs som både en del av och som en reaktion på "1968".

Avhandlingens främsta teoretiska inspirationskälla utgörs av Pierre Bourdieus kultur- och vetenskaps sociologi. Därmed även sagt att analysen i hög grad kretsar kring positioneringar på olika fält: dels på ett vänsterintellektuellt subfält, med en relativ autonomi i förhållande till ett bredare politisk-intellektuellt fält, dels på de vetenskapliga subfält som disciplinerna filosofi, sociologi och litteraturvetenskap utgör. Andra Bourdieuinspirerade begrepp som är av central betydelse är habitus och kapital, det senare till exempel i formen av rörelsekapital, det vill säga de tillgångar som en aktiv, eventuellt tongivande, roll i olika sociala rörelsesammanhang innebar. Den valda inspirationskällan gör att det talas om "projekt" och "strategier" som är löskopplade från de studerade aktörerna, som så att säga försiggår bakom ryggen på dessa. Jag kan inte undgå att uppleva

dessa aktörsbefriade projekt och strategier som aningen spöklika. Mina friktioner med Bourdieu spiller här över på Ekelund. I grund och botten handlar det nog om min förkärlek för att tänka i termer av aktörer som har avsikter, planer och projekt, som gör upp strategier, som tar ansvar för vad de gör och som stundtals ställs till svars för vad de gjort, kort sagt, min förkärlek för vad Niklas Luhmann brukade kalla ett "gammaleuropeiskt" sätt att tänka. Det handlar väl egentligen om två olika perspektiv, två olika sätt att närma sig verkligheten, som båda har sina för- och nackdelar. Det finns inget perspektiv som har nyckeln till alla portar (den nyckeln är nog förbehållen högre makter). Perspektiv synliggör och osynliggör, och det får vi finna oss i och leva med. Därmed även sagt att jag accepterar det Bourdieu-inspirerade perspektiv som författaren valt att arbeta utifrån. Att detta utan tvekan synliggör många saker av intresse därom vittnar avhandlingen som sådan.

Förutom den centrala inspirationen från Bourdieu finns även influenser från den typ av studier som brukar kallas *cultural transfer* eller *transfer studies*. Studiet av receptionen av Althusser i Sverige är ett fint exempel på detta sätt att arbeta. Vad händer när en ryktbar filosof förflyttas från ett internationellt kulturellt centrum till en kulturell periferi, till en ny nationell och lokal kulturell kontext. Hur tas dennes verk emot? Hur kommer det till användning? Är frontlinjerna desamma i det nya landet eller mobiliseras dennes tankar i nya stridslinjer?

Så långt, så väl. Jag menar dock att Ekelund med fördel kunde ha tagit till sig och gjort bruk av ytterligare en del grepp från vad som går under namn som filosofi-, kunskaps- och vetenskaps sociologi. Jag tänker till exempel på så kallad kontrovers- och konstellationsforskning, den förra med rötter inom vetenskapsstudier, den senare i första hand utvecklad av den tyske filosofen Dieter Henrich. Detta därför att avhandlingen ifråga i hög grad handlar om olika kontroverser å ena sidan och om olika person- och idékonstellationer å andra sidan. Därtill kommer att den djupa och breda kunskap som författaren besitter om sitt material är en förutsättning för denna typ av forskning. En möjlig inspirationskälla som bara nämns i förbigående vid ett tillfälle mot slutet av avhandlingen är sociologen Randall Collins och dennes begrepp "emotionell energi" (572). Detta syftar på den där sköna känslan av att ha vinden i ryggen, av att saker och ting går ens väg, av att man befinner sig i centrum för viktiga händelser. Inom 68-vänstern upplevde man nog i sina bästa stunder att man hade historiens vind i ryggen, och då är man också rimligen fulladdad med emotionell energi. "Fakta talar för vänstern" (175), skall filosofen Åke Löfgren, en av initiativtagarna till *Häftan*, ha sagt. Emotionell energi tankas, enligt Collins, framför allt i sociala interaktioner, antingen det är att man som ung student lovordas av en framstående lärare eller den

känsla av upprymdhet som sprider sig bland likasinnade när man upplever sig gå i bräsch för något radikalt nytt. Historien om hur det blåstes upp en knallröd vänsterballong fylld med emotionell energi, för att sedan pysa ut igen framför allt under senare delen av 70-talet, hade kunnat inta en central plats i framställningen.

Avhandlingen är på många sätt väl sammanhållen, även om den inte kan kallas för en monografi i sträng bemärkelse. Ett kapitel sticker dock ut. Nämligen det sjunde, som också benämns som ”den mest fristående delen” (56) och som behandlar vad som kallas det feministiska projektet framför allt inom litteraturvetenskapen och mer specifikt på litteraturteorins fält. Medan övriga kapitel har ett tydligt fokus på åren 1965–1975, spränger det sjunde dessa ramar genom att sträcka sig ända in på 2000-talet. I en mening utgör det senare kapitlet en anomali i avhandlingen. Å andra sidan har det längre perspektivet också ett avsevärt intresse genom att leda över i frågorna: Vad hände sen? Vad hände efter det att vänstervågen börjat ebba ut? Vilka omgrupperingar gjordes, vilka nya positioneringar skedde? Det feministiska projektet var enligt författaren både en del av och en reaktion mot ”1968”.

Ett intressant tema som bara tangeras i avhandlingen är Nordiskt Sommaruniversitet (NSU) och dess verksamhet. NSU var från början inte någon gräsrotsrörelse utan initierades uppifrån med start 1950, och från början deltog flera väletablerade akademiker från de nordiska länderna i verksamheten, som väsentligen bestod av arbete i studiekretsar på lokala orter och en gemensam träff under sommaren i något av de nordiska länderna. Redan från början präglades verksamheten av en tvärvetenskaplig ambition. NSU förvandlades mot slutet av 60-talet till en vänsterorganisation och kom under 70-talet att bli en viktig del av det vänsterintellektuella fältet i Norden. Det är många idag väletablerade personer inom och utanför universitetsvärlden som fått mycket av sin teoretiska skolning inom dess ramar. Det hade därför varit mycket intressant om författaren gjort en närgående studie av NSU förslagsvis under åren 1965–1975. Hade detta gjorts, samtidigt som kapitel sju lyfts ut, så hade resultatet blivit en väl sammanhållen avhandling. Å andra sidan hade man då missat det längre perspektiv som nämnda kapitel tillhandahåller. Så det är långt ifrån lätt att tvärsäkert säga vad som skulle ha gjorts. En grundlig studie av NSU:s verksamhet och roll under vänsterradikaliseringens era vore under alla omständigheter mycket välkommen.

Vad gäller det kritiska projektet ges först en initierad skildring av hur gruppen Unga Filosofer bildades vid Filosofiska institutionen i Stockholm, hur ett starkt engagemang mot Vietnamkriget efter hand breddades till en kritisk hållning gentemot rådande läror på universitetet. Informell ledare för gruppen var Åke Löfgren (1933–2017), lärare i praktisk filosofi

vid Stockholms universitet. Löfgren publicerade förhållandevis lite, men skall ha varit en karismatisk föreläsare. Det var dock inte någon radikal omstörtande verksamhet som bedrevs, utan man skrev mera modest "Saklighet och engagemang" på sina fanor. En fanfar till starten av *Häftan* var Gerard Radnitzkys tidigare nämnda avhandling och kontroversen kring denna. Radnitzky försökte där rekonstruera en hermeneutisk-dialektisk skola eller tradition som han menade utgjorde det bättre alternativet när det gäller human- och samhällsvetenskapernas vetenskapsteori. De båda författare som han främst lyfte fram var Karl-Otto Apel och Jürgen Habermas. Jag tror man kan säga att detta var första gången sedan tiden för andra världskriget som två tyska samtidsfilosofer lyftes fram som att föredra framför sina angloamerikanska motsvarigheter. Sätillvida representerade Radnitzkys avhandling ett radikalt trendbrott, och detta var säkerligen en av anledningarna till uppståndelsen kring den. (Ironiskt nog så förvandlades Radnitzky ganska snart till en mycket skarp kritiker av Apel och Habermas.) Jag tycker inte att dessa sammanhang framgår helt tydligt i Ekelunds avhandling. Här är nog en punkt där det funnits utrymme för en del förbättringar. I gengäld ges en initierad skildring av hur stridigheterna – som kanske kan kallas för en svensk positivismstrid – på många sätt kom att präglade de första årgångarna av *Häftan*. I ett annat kapitel skildras även hur det kom till en intern konflikt inom redaktionsgruppen som gjorde att några av de ursprungliga initiativtagarna, som så långt även hade angett tonen i tidskriften, såg sig mer eller mindre tvingade att lämna redaktionen. Man anar här upprörda känslor mellan raderna. Det var människor av kött och blod som upplevde sig som svikna av dem man uppfattat som sina vänner. Allmänt hänger denna kursändring ihop med den radikaliserings som skedde inom det vänsterintellektuella fältet under loppet av 1969. Ekelund talar om en "leninistisk vändning" (111) som bland annat innebar att spontan aktivism alltmer kom att ersättas av politiska linjer. Allt detta är väl skildrat. Det måste verkligen sägas ha varit på tiden att dessa sammanhang gavs en närgående skildring.

Kapitlet som skildrar storprojektet vetenskaplig socialism är likaså mycket intressant och materialrikt. Här är det tidskriften *Zenit*, som tog ut en ny kurs från och med 1967, som är i centrum av framställningen. Några år senare tvekar redaktionen inte om att karakterisera *Zenit* som en "revolutionär socialistisk tidskrift" (394). Här återfinns även den tidigare nämnda mycket intressanta historien om receptionen av Althusser i Sverige. En frågeställning som indirekt skymtar fram i materialet är följande: Hur kom det sig att det var Althusser som fick ett sådant genomslag i Sverige och inte till exempel Habermas? Den senare tycks ha kunnat mobilisera väl så starka talespersoner som den förre. Förutom den redan nämnde Radnitzky fanns till exempel Joachim Israel, en etablerad outsider

med ett positivt intresse för den kritiska teorin, inklusive Habermas. Vidare kan nämnas litteraturvetaren Kurt Aspelin som också visade ett positivt intresse för den kritiska teorin, och psykoanalytikern Carl Lesche, nära vän till Radnitzky, som 1971 publicerade en, efter vad som sagts mig, inflytelserik artikel i *Häftan* om psykoanalysen som en humanvetenskap, inspirerad av Habermas och Radnitzky. En förvisso heterogen, men samtidigt stark uppställning. Vad kunde Althusser i sin tur mobilisera? Av riktigt starka namn väl egentligen bara Göran Therborn, som mot slutet av 60-talet dessutom ännu befann sig i början på vad som skulle komma att bli en mycket framgångsrik bana. Å andra sidan talade nog radikaliseringen som skedde 1969, den leninistiska vändningen, för att det var Althusser som tilldrog sig det större intresset. Det var också Althusser som redan under senare delen av 60-talet översattes till svenska, medan det dröjde några år in på 70-talet innan någon text av Habermas översattes. I till exempel Norge förhöll det sig precis tvärtom. Althusserns starka inflytande i Sverige tycks dock ha varit ganska kortvarigt, medan Habermas var den som vann terräng på längre sikt. Här finns onekligen ett tema som förtjänar ytterligare undersökningar.

Om det tredje storprojekt som Ekelund analyserar, det feministiska projektet, skall jag inte säga så mycket. För en relativt oinitierad läsare som jag, innehåller det mycket av intresse. Hur de som verkligen är insatta på området kommer att bedöma framställningen återstår att se, eller har möjligen redan visat sig när denna text publiceras. Däremot skall jag åtminstone formulera frågan om vad som blev arvet efter "1968" under de följande decennierna. Ett svar som återfinns hos Ekelund är följande: inom sociologi och litteraturvetenskap etablerades en mer eller mindre pluralistisk forskningsmiljö i kölvattnet på studentrevolten. Något motsvarande skedde däremot inte inom filosofiämnet, utan den så kallade analytiska filosofins dominans kom att bestå, möjligen uppmjukad med en eller annan kurs i kontinental filosofi. Varför var motståndet starkare och motståndskraften större inom filosofiämnet? Detta är en intressant fråga som nog ännu inte fått något fullständigt svar. Ett annat svar på frågan om arvet efter 1968 återfinns i Lennart Berntsons och Svante Nordins bok *Efter revolutionen. Vänstern i svensk kulturdebatt sedan 1968* (Stockholm, 2017, 229): "De gamla föreställningarna om vetenskapens 'objektivitet', 'opartiskhet' och politiskt-ideologiska neutralitet avfärdades med förakt. Detta blev 68-vänsterns kanske mest betydelsefulla långsiktiga insats för att förändra synen på human-, samhälls- och religionsvetenskapen och på sättet att bedriva dessa vetenskaper". Att ha berett vägen för diverse mer eller mindre relativistiska uppfattningar blir i denna tolkning den vänsterradikala erans arv till de som kom efter. En ganska dyster slutsats. Detta förklarar möjligen också varför en del gamla vänster-

radikaler senare uppträtt som Vetenskapens försvarare gentemot dess belackare, och varför de som en gång stod på höjden av sin tid ikläder sig rollen av otidsenliga.

Hur gick det egentligen för studentrevoltörerna? Historier om motstånd man mött och kamp mot svårigheter må flöda, men nog verkar det som att det ändå gick ganska bra, särskilt för de teoretiskt mest försigkomna och avancerade. Ekelund har tittat närmare på 67 personer som var mycket aktiva i antingen *Häftan* eller *Zenit*, det vill säga ”den autonoma polen av det vänsterintellektuella fältet” (562). Av dessa disputerade 37 och ytterligare 5 blev akademiker, alltså mer än 60 procent. Och av de som disputerade blev över hälften så småningom professorer. Vem hade kunnat tro det. Att satsa på Marx visade sig vara att satsa på alldeles rätt häst. När jag framförde denna synpunkt på disputationen fick jag ett svar som nyanserade bilden på ett intressant sätt: dessa personer bidrog själva genom sitt engagemang i bland annat *Häftan* och *Zenit* till att initiera och driva på förändringar som i nästa steg möjliggjorde deras egna framgångsrika karriärer.

Som ett sammanfattande omdöme kan sägas att Alexander Ekelunds avhandling i många avseenden bryter ny mark. Den behandlar flera mycket intressanta, men tidigare i hög grad negligerade, forskningsområden, som till exempel gruppen Unga Filosofer, institutionsgrupperna, *Häftan*, *Zenit* och Althusser- och Kristeva-receptionen. Den gör det dessutom på ett mycket grundligt och gediget sätt, och med en stor och stundtals nästan överflödande materialrikedom. Det vore märkligt om vi här inte har att göra med ett blivande standardverk på området, som man inte bör förbise om man vill pröva lyckan på ”1968”-fältet. Kort sagt, det är ett verk som många kommer att vara tvungna att förhålla sig till i framtiden.

Carl-Göran Heidegren
Lunds universitet

Erotic insanity

Helena Imelda Ek: *Erotic insanity. Sex and psychiatry at Vadstena asylum, Sweden 1849–1878* Stockholm, 2017. 232 s. ISBN 978-91-7649-868-2, hft.

I denna avhandling granskas den psykiatriska vården i Sverige vid 1800-talets mitt. Det handlar om Vadstena hospital, dess andra föreståndare, överläkaren Ludvig Magnus Hjertstedt, och det sexuellt kodade vansinne som var en del av sammanhanget. Syftet är att undersöka hur erotiska beteenden uppfattades och framställdes som psykiatrisk sjukdom vid

hospitalet 1849–1878. Avhandlingsförfattaren, Helena Imelda Ek, granskar kopplingen till europeisk psykiatri, förklaringar till det erotiska beteendets orsaker och i vilken mån erotiska symptom alls behandlades som sjukdomar i journalmaterialet vid Vadstena.

Varför är detta relevant? Jo, Ek vill nyansera bilden av 1800-talspsykiatrin och sexualiteten men också den övergripande bilden av psykiatrins etablering som medicinsk specialitet i Sverige.

Det som nagelfars är den medicinska praktiken vid Vadstena hospital i den mån denna kommer fram via det källmaterial som utgörs av Hjertstedts reseberättelse från 1845, intagningshandlingar, journalböcker och årsberättelser från hospitalet. Dessa finns bevarade från hospitalets öppnande 1826 och framåt, följer en strikt mall och lämpar sig för jämförelser över tid. Dock påpekar Ek att den viktiga frågan om förhållandet mellan psykisk sjukdom och sexualitet har varit svår att följa i journalerna då den antecknande läkaren förde bok i första hand för sig själv eller för andra med en liknande bakgrund.

Trots de bitvis knapphändiga källorna slår Ek följe med de sjukdomsfall där orsakerna angivits vara onani, överdrifter i tillfredsställelse av könsdriften samt kärleksgrubblrier, men också då symptom och diagnoser bedömts vara av en uttalat sexuell natur. Flera intressanta livsöden, bemötanden och sjukdomserfarenheter sätts under lupp och antyder bilden av en verksamhet som kretsade mer kring handlingar och beteenden än kring sjukdomsdiagnoser, bot och behandling. Någon särskild metod för att besvara avhandlingens frågor presenteras inte inledningsvis, men dess teoretiska utgångspunkt beskrivs som post-revisionistisk eller post-foucaultiansk. Detta innebär ett intresse för detaljerade empiriska studier och för att lyfta in lokalsamhället i forskningen medan frågor om makt, social kontroll, disciplin, våld, psykiatriska teorier och klassificeringssystem i spåren av Michel Foucault hamnat mer i skymundan.

En post-revisionistisk analys kan göras genom att studera vardagliga interaktioner och samspel mellan läkare, patient, hospital, familj och myndigheter, och Ek förklarar att hon velat skriva en historia om den medicinska praktiken vid Vadstena som tar fasta på den professionens humanitära idéer. Begrepp som omsorg och kontroll betraktas inte som motsatta utan ses i ett spänningsförhållande som i sig är med och definierar 1800-talets hospitalspraktik. Med en sådan ansats kan bilden av en förtryckande institution som leds av en tyrannisk intendent nyanseras, och det blir möjligt att belysa hur praktiken vid hospitalet har utformats samt hur den svenska 1800-talskulturens normer och värderingar har meddelats.

I avhandlingen får vi en bakgrund till Vadstenahospitalets tillkomst och till det tidiga 1800-talets reformer inom den europeiska sinnessjukvården. De tre överläkare som efterträdde varandra som föreståndare för hospita-

let under dess första tid presenteras: Georg Engström, Ludvig Magnus Hjertstedt och Gustaf Göthlin. I detta kapitel, och i avhandlingen som helhet, finns tydliga kopplingar till Roger Qvarsells arbete från 1982, *Ordning och behandling. Psykiatri och sinnessjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft*. Närheten förvånar en aning. Vi har under senare år sett en psykiatrihistoria utan strikta ämnesgränser och kunnat ta del av själslidanden ur patienters perspektiv, som kommentarer till den historiska samtiden och som finkalibrerade normalitetsmarkörer. Historiseringar av specifika diagnoser och tillstånd har liksom utforskandet av psykets estetik, och av dårskap och kriminalitet, berikat vår förståelse av 1800- och 1900-talens själavård. Förhållandet mellan psykiatri och identitet, kunskaper, känslor och begär har problematiserats på kreativa sätt, och Eks val att avgränsa sin undersökning till de år då Hjertstedt var föreståndare vid Vadstena hospital ter sig i ljuset av detta en aning traditionellt. Hjertstedt efterträdde Engström, som Qvarsell har behandlat, och Eks studie är i flera avseenden en uppföljare till *Ordning och behandling*. Mot bakgrund av titeln *Erotic insanity*, det sexualitetshistoriska syftet och avhandlingens tre viktigaste kapitelrubriker, hade jag väntat mig en mindre läkar- och institutionscentrerad studie.

Utgångspunkt för kapitel ett, *The Physician Traveller*, är den studieresa Hjertstedt gjorde på 1840-talet, och via hans reseberättelse får vi inblick i de engelska hospital som kom att fungera som modell för den kurativa institution Hjertstedt ville skapa. Idealet var en plats av ordning, renlighet och sedlighet. Arbete skulle vara en del av behandlingen och själva hospitalsmiljön förväntades ha en läkande effekt på patienterna. Inlåsningar, kedjor, svängstolar, tvångströjor och straff kritiserades av Hjertstedt som bitvis framstår som mer konsekvent i sitt avståndstagande från tvångsmedel än de engelska förebilderna.

I kapitel två, *The Aetiology of Erotic Insanity*, diskuteras patienternas intagningshandlingar med fokus på det erotiska vansinnets orsaker, och Ek konstaterar att en lång rad erfarenheter, känslor och skador kunde föranleda sinnessjukdom vid svenska hospital. Hon inventerar vilka sjukdomsorsaker som listats vid Vadstena och vid rikets samtliga hospital. Vi får veta hur många fall av vansinne som förknippades med kärlek, nymfomani och masturbation under de olika föreståndarna vid Vadstena och i landet i stort. Någon egentlig analys av vad årsrapporterna, statistiken och tabellerna åstadkom görs dock inte, utan läsaren lämnas lite grann därhän med de kvantitativa uppgifterna.

För att lätta något från empirin och påbörja en analys hade Ek exempelvis kunnat dröja vid att journaler, medicinska rapporter, tabeller och sjukdomsstatistik inte bara neutralt avspeglar ett visst hälsotillstånd utan också är med och formar den förståelse av sjukt och friskt som etableras i

ett visst sammanhang. När Vadstenaläkarna producerade statistik över sina patienter och det överdrivet sexuella beteendets orsaker, bedrev de medicin enligt särskilda vetenskapliga metoder vari komplexa erfarenheter och samband gjordes enkelt överblickbara. Den medicinska tablån abstraherar, väljer ut, sätter i bruk, namnger, reducerar, sorterar, understryker och *skapar* diagnoser, erfarenheter och sjukdomssamband. Trots att Hjertstedt enligt Ek inte var så intresserad av att ställa diagnoser och klassificera sjukdom, tror jag att en mer utförlig analys av hans rapporterande verksamhet hade kunnat visa på fler nivåer i den psykiatriska praktiken vid Vadstena.

I kapitel tre, fyra och fem undersöks i vilken mån erotiska beteenden begreppsliggjordes som sjukdomar vid hospitalet och kapitlen har fått namn efter de termer läkarna använde för att beskriva beteendet: *nymfomani*, *masturbation* och *erotomani*. Ek konstaterar att de tre termerna inte var del av 1800-talspsykiatrins vidare tendens att utveckla specifika sjukdomsbegrepp och diagnoser. Vadstenaläkarna talade hellre om slöhet och fånighet och använde Philippe Pinels äldre indelning av psykisk sjukdom i de fyra underkategorierna mania, melancholia, dementia och idiotia.

Nymfomanibegreppet diskuteras i kapitel tre. Det användes mellan 1829 och 1870 om kvinnliga patienter, vars tal och beteenden förknippades med överdriven lust, och försvann sen oväntat nog ur journalhandlingarna. Då det framemot seklets slut var fler patienter än tidigare som började förknippas med sexuella symptom, hade ett allt flitigare bruk av specifika sjukdomsbegrepp kunnat förväntas efter 1870. Men medikaliseringen av erotiska beteenden framstår som svår att avkoda. Hjertstedt hade varit i England, och trots sitt generella ointresse för modern medicinsk klassifikation använde han nymfomanitermen i en tid då inga andra svenska läkare tycks ha gjort det.

Kapitel fyra heter ”Masturbation” och visar att onani förekom både som orsak och symptom i materialet men aldrig beskrevs som en egen sjukdom. *Masturbatory insanity* var i England en särskild sjukdomsform och kunde ses som ett resultat av onani, men någon motsvarighet till detta laborerade läkarna alltså inte med vid Vadstena hospital.

Vad det gäller kapitel fem och termen erotomani sågs inte heller den som särskilt användbar av psykiatrikerna vid Vadstena. Den användes bara en gång i journalmaterialet. Besvikelse i kärlek kunde resultera i en mängd sinnessjukdomar, medan olika former av vansinne, oavsett orsak, förknippades med sexuellt kodade symptom. Någon egen sjukdom eller diagnostisk term utgjorde inte erotomanin om än sjukjournalerna vid Vadstena antyder ett ökat medicinskt intresse för sexuella avvikelser under slutet av undersökningsperioden. Hjertstedt diskuterade erotiska beteenden framför allt i moraliska termer och använde ord som *skamlös* och *oanständig*

medan efterträdaren Göthlin hellre talade om *förhöjd könsdrift* och applicerade en tydligare kroppslig och medicinsk förklaring på beteendet.

Kapitel sex heter "Treatment and management" och undersöker vilken behandling de patienter som uppträdde överdrivet sexuellt ordinerades. Behandlingar som särskilt utformats för att bota eller förhindra erotiska beteenden verkar ha varit sällsynta vid hospitalet. Liksom för patientgruppen i stort var den psykosociala behandlingen viktigast. Arbete, ordning och sedlighet eftersträvades, och kroppsarbete kunde vara särskilt bra för patienter som led av sjukliga fantasier eller som utmattats av intensivt intellektuellt arbete. Specifikt medicinska behandlingar användes bara kortsiktigt i form av lugnande medel och för att förhindra utbrott, destruktivitet och onani.

I ett avslutande kapitel diskuteras avhandlingens resultat. Det viktigaste är att Ek visar på ett glapp mellan 1800-talets psykiatriska teori och dess praktik. Kända diagnoser, teorier och behandlingsmetoder visar sig inte ha varit så viktiga för Hjertstedt, vars verksamhet låg närmare äldre, beprövade tillvägagångssätt. Att fastställa diagnoser och bota sjukdomar var för honom mindre angeläget än att fostra patienter till ett acceptabelt liv. Ek granskar Hjertstedts verksamhet från dag till dag, via journalmaterial, och tecknar bilden av en praktiker som *hanterade* snarare än *botade* själslidanden. Onani och liderlighet må i den medicinska litteraturen, och i England, ha sjukdomsförklarats och medikaliserats under 1800-talet men knappast hos de patienter som vistades vid Vadstena.

Andra resultat kommer lite mer oväntat. Ek poängterar att det psykiatriska intresse för sexualitet som trots allt fanns vid Vadstena bör ses i relation till 1800-talets könsnormer. De kvinnor som antogs lida av nymfomani formade motbilder till den sunda, önskvärda kvinnligheten, och journalerna registrerade att de skrek, sjöng, slogs, klädde av sig, onanerade och hade ett grovt och oanständigt språk. De manliga onanisterna förknippades, enligt en parallell logik, med traditionellt feminina attribut och beskrivs i källorna som blyga, försvagade, magra, bleka och som fysiskt och psykiskt passiva. En viss betydelse hade 1800-talets köns- och beteendenormer således. Mer i linje med avhandlingens teoretiska utgångspunkter är det resultat som visar att sexuella beteenden vid Vadstena inte var viktigare än andra beteenden. Jämte lösdriveri, superi och småbrottslighet poängteras att liderlighet ingick i en vidare avvikelse som kallades för "oordentligt lefnadssätt". Oblyga och svärmiska beteenden sågs inte heller alltid som tecken på psykisk sjukdom utan lästes lika ofta som resultatet av bristande uppfostran eller som ett problematiskt personlighetsdrag. I sådana fall blev läkarens uppgift att tillhandahålla en moralisk träning i självbehärskning, och lite oklart är det om denna slutsats anses bekräfta eller revidera den tidigare forskningen.

Något som är fint med denna studie är arbetet med den praktiska och konkreta nivån i 1800-talspsykiatrin. Inskrivningshandlingar, journaler och årsredogörelser beskriver mötet mellan patient och läkare, vardagen vid hospitalet och hanteringen av de sjuka. Huvudfrågan, om det erotiska vansinnet och om den medicinska praktiken vid Vadstena nyanserar bilden av 1800-talspsykiatrin och sexualiteten, framstår dock som svårbesvarad. Aktörerna kring Hjertstedt intresserade sig inte så mycket för sexuellt kodade diagnoser, beteenden och sjukdomsorsaker, och Eks arbete med empirin framstår som en prövning i uthållighet. Uttryckligen konstateras att fallen av erotiskt vansinne var få, intresset bland läkarna magert och att det varit svårt att se några tydliga tendenser i journalerna.

Kanske är det också därför en rad andra frågor besvaras i avhandlingen, såsom: Vad var det ideala hospitalet? Varifrån kom detta ideal? Hur behandlades patienterna? I vilken mån användes tvångsmedel, svängstolar, tvångströjor och andra straff? Detta är inga ointressanta frågor men för att få dem ordentligt genomlysta hade de behövt fördjupas. Vad vet vi redan om den svenska psykiatrins etablering i Sverige under 1800-talet? Vad vet vi om ideal och behandlingsmetoder? Hur bidrar undersökningen med ny kunskap?

I inledningen poängterar Ek att etiketterandet av erotiskt beteende som sjukligt kan skönjas i den medicinska litteraturen under 1800-talets första hälft men att det var i de psykiatriska tidskrifterna och läroböckerna, liksom i hospitalspraktiken, som de nya sjukdomarna skapades. Detta hade jag gärna sett utrett lite mer grundligt. Var det ett *erotiskt vansinne* Hjertstedt såg hos sina patienter? Något som diskuterats i medicin- och psykiatrihistorisk forskning är frågan *om* och *hur* moraliskt avvikande beteenden ändrar innebörd och börjar uppfattas som sjukliga. Historiker har intresserat sig för hur osedliga brott mot det förväntade sakta ersatts av ofrivilligt uppkomna sjukdomar, möjliga att bota och behandla.

Teorier om medikalisering har i anslutning till sådana förskjutningar pekat på medicinens ökade auktoritet i den moderna kulturen, hur vård tillhandahålls i en högre utsträckning men också hur kroppar och privatliv övervakas, regleras och normaliseras allt mer. Om detta skriver Ek i inledningen och hon hade gärna fått plocka upp den tråden längre fram i avhandlingen då en dialog med forskningsläget kunnat understryka relevansen av hennes resultat. Såsom att praktiken vid Vadstena visar att sexuella beteenden både sågs som osedliga brott mot moralen och som sjukdomar, att hospitalet både var ett ställe för vård och samtidigt en anstalt där farliga och besvärliga personer hanterades och förvarades. Ek visar att Hjertstedt inte var någon modern, medicinsk, borgerlig, klassificerande och reglerande granskare av kroppar och privatliv men också att

vardagspraktiken vid hospitalet skilde sig från tidens medicinska litteratur om könlivets sjukdomar.

Detta är viktiga rön, förmodligen de främsta jag tar med mig från läsningen av *Erotic insanity*, och ännu nöjdare hade jag varit om Ek argumenterat lite mer högljutt mot medikaliseringstesen. På så vis hade hon kunnat koppla an ytterligare till det post-revisionistiska perspektivet och tydligare markera sitt bidrag till forskningsläget. Nu är det istället lite osäkert vad som väger tyngst i slutändan. Ek visar på ett intressant glapp mellan Hjertstedt och den moderna medicinen men löper här inte riktigt linan ut. Något oväntat läser hon istället det hjertstedtska ordnandet av patienternas beteenden som uttryck för ett omfattande reformprojekt vari 1800-talets borgerliga uppfattningar om självständighet och anständighet var centralt.

Avhandlingen visar att ord som vansinne, galenskap, mani, fånighet och slöhet, melankoli, förvirring, sinnesrubbing och lättrorlighet användes vid Vadstena. Källorna antyder att hospitalets patienter kunde vara liderliga, glättiga, slampiga, loja, trögsamma, vårdslösa, rasande, uppstudsiga, karlgalna, osnygga, utsvävande, lastfulla, grubblande, förryckta, oanständiga och sinnessvaga. Alla dessa ord har sina egna historier, laddningar och innebörder, synonymer och användningsområden, och Ek redogör vid ett par tillfällen för sådana komplicerade träd av mening.

Här vill man ha mer. Ek är ute efter att fånga *uppfattningar* av erotiska beteenden och frågan är hur sådana nås och om hennes översättningar av 1800-talssvenskan, dels till moderna termer, dels till engelska, ibland skapar väl stor distans till de historiskt specifika uppfattningarna. Om Hjertstedt befann sig i en övergångsperiod under vilken det långt ifrån var avgjort om sexuellt kodade avvikelser och beteenden skulle betraktas som osedliga eller sjukliga, hade det varit vägledande att dröja vid ord och termer. Språket i journalerna hade kunnat hjälpa Ek att besvara frågan om hur det erotiska beteendet uppfattades, när det var ett vansinne, en last, ett fräckt brott eller något annat.

Sammanfattningsvis är denna avhandling pedagogisk, tydligt överblickbar och lätt att navigera i. Språket är okomplicerat och varje kapitel inleds och avslutas med klagörande upptakter och slutsatser. Vad det gäller genomförandet finns det en tillförlitlighet i avhandlingens citat och referat medan notapparaten störs av en hel del slarv och inkonsekvenser. Ett trettiotal nedslag i källor och litteratur antyder att titlar och sidangivelser är korrekta utom på något enstaka ställe, och Eks översättningar av det svenska primärmaterialen är genomgående bra. En förväxling mellan Hjertstedts *Reseberättelse* och hans *Berättelse om Wadstena central-hospital* skapar oklarheter i referenserna i kapitel ett, men i övrigt återger Ek vad andra sagt på ett rimligt och korrekt sätt.

Notapparaten ger däremot en högst brokig bild. När Ek citerar ur sina källor återges inte den svenska originaltexten konsekvent i noten utan bara ibland. Stundom finns det mer svensk originaltext i noten än den som citeras i brödtexten, ibland följer ingen not alls efter ett blockcitat, ibland används *ibid* när det är möjligt och ibland inte. Vid något tillfälle följer en not efter citatet och i den finns den svenska originaltexten men inga uppgifter om var citatet är hämtat. Första gången Ek citerar ur Hjertstedts *Berättelse om Wadstena centralhospital* får vi inte den fullständiga referensen och inte heller det svenska originalcitatet utan bara halva titeln. Referensen till David Armstrong återges i sin fulla längd i noterna på mer än ett ställe – i not 27 undrar man vilken av artiklarna i Andrews och Digbys antologi som refereras – och det finns referenser i noterna som inte listas i litteraturförteckningen. Mängden sådana inkonsekvenser är oväntat stor och borde i någon fas av avhandlingsarbetet ha identifierats och avhjälpats.

Det teoretiska perspektivet är lätt att sympatisera med men försvinner bitvis i avhandlingen. Ek poängterar att lokalsamhället, familj, patienter, läkare, myndigheter och hospital kan ha samverkat i fråga om vård och diagnoser och att sjukdomsbegrepp förhandlades och omformades på olika nivåer. Detta presenteras som en viktig startpunkt i avhandlingen men framkommer inte så tydligt. Att få tag i patienters och familjers röster är notoriskt svårt, men kanske hade det gått att dröja vid diskrepanser i tolkningar av hospitalets uppdrag såsom detta formulerades av den närmast berörda myndigheten och som det sen kom att bedrivas? Alternativt hade Ek kunnat brottas mer med frågan om varför man i den medicinska litteraturen om könslivets avvikelser och överdrifter var så intresserad av exempelvis onani men inte vid hospitalspraktiken i Vadstena. Karin Johannisson har skrivit om onaniskräcken under 1800-talets andra hälft och om ett egendomligt krig som inleddes mot sexualiteten, medan Claes Ekenstam pekat på masturbationens bekämpande under samma period och hur en påfallande stor och ökande andel av landets sinnessjuka antogs ha insjuknat på grund av onani. Ek verkar medveten om denna historiskrivning men slarvar ibland bort möjligheten att gå i dialog med tidigare forskning och på så vis profilera sina resultat.

Istället är det Hjertstedts anteckningar, intagningshandlingar, årliga rapporter och reseberättelse som nagelfars, och just i fråga om de psykiatriska diagnoser som har med erotiska beteenden att göra var han inte så utförlig. Erotomani, nymfomani och masturbation framstår vid Vadstena som jämförelsevis marginella diagnoser. De dyker upp i materialet här och var jämte vattusot, skörbjugg och vanvårdad uppfostran och ses i samband med sinnessvagheter, fåneri och idioti men rönte ingen större uppmärksamhet. De överdrivna könskänslorna förklarar aldrig uppkomsten av de

mentala sjukdomarna, och själsläkarna beskriver, förutom övervakning, ingen särskild behandling för att stävja det erotiska beteendet. Att uppfattningar och behandling av patienternas erotiska vansinne skulle vara en del av den tidiga svenska psykiatrins självdefinieringsprocess framgår inte så tydligt som Ek hävdar.

Avslutningsvis ska dock sägas att *Erotic insanity* reser intressanta frågor om psykiatri, praktik och sexuella känslor och beteenden. Studien är på alla vis resonabel och Ek faller aldrig för frestelsen att göra empirin mer spektakulär än den var. Medan titeln antyder att det i tidig svensk sjuksjukvård fanns ett erotiskt vansinne i behov av historisk granskning, landar själva undersökningen i att nymfomani, masturbation och erotomani inte var några vanliga fenomen, inte intresserade Hjertstedt så mycket och inte behandlades annorlunda än andra avvikande beteenden vid Vadstena hospital. Med tanke på all den forskning som beskriver en 1800-talsmedicin upptagen av sexuella avvikelser och sjukdomar, får detta ses som ett viktigt resultat. Ek modifierar åtminstone min bild av en trettioårsperiod i svensk historia då det ofta upprepats att sodomitiska handlingar blev olagliga, att ordet homosexualitet började användas i svenskan för första gången och att en rad avvikelser rörande könslivets drifter diagnostiserades, klassificerades och omvandlades till perversiteter, identiteter, sexuella läggningar och sjukdomar. I denna avhandling påminns vi lågmält om trögheten och dubbelheten i 1800-talets medikaliseringsprocesser och om att psykiatri, i teori och praktik, sannerligen inte har varit samma sak.

Maja Bondestam

Uppsala universitet

Hemligheternas värld

Patrik Möller: *Hemligheternas värld. Bror Gadelius och psykiatrins genombrott i det tidiga 1900-talets Sverige*. Göteborgs universitet: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, 2017. 187 s. ISBN 978-91-88348-87-6, hft.

I början av 1900-talet var psykiatrikern Bror Gadelius en stridbar och omtalad person i svensk offentlighet och medicinsk vetenskap. Med tiden utvecklade han ett närmast kulturfilosofiskt författarskap som behandlade medicinska, historiska, konstnärliga och sociala frågor med bas i den psykiatriska kunskapen. Det är en person väl värd att studera och det är konstigt att det inte skett oftare. Att Patrik Möller tagit sig an honom är därför välkommet. Tyvärr lider undersökningen av flera problem.

Avhandlingens första kapitel, som också är en inledning, ger allmänna förutsättningar för psykiatin runt sekelskiftet och presenterar de frågor som ställs i centrum för analysen. Avsikten är framför allt att studera psykiatrikernas (eller om det är Gadelius) självförståelse och deras (hans) försök att hävda att den moderna psykiatin var mer human än den äldre sinnessjukvården samt att begripliggöra processerna bakom förändringen. Möller argumenterar utförligt och initierat för att vissa perspektiv från Michel Foucault är användbara, inte minst genom kopplingen till Foucaults sätt att se historiska studier genealogiskt. Foucaults intresse för hur något fås att framstå som sant, s.k. veridiktionsprocesser, presenteras som ett genomgående tema i avhandlingen.

I studien följs tyvärr inte de ansatser som satts upp. Syftet och frågorna ges aldrig några klara svar. Ingenstans sker en summering där författaren ger oss exempel på de ”förbindelser mellan olika samverkande fenomen” (4) han säger sig vilja studera. Vi får förvisso en orientering i hur Gadelius psykiatri rent teoretiskt såg ut, men de mer specifika frågorna om t.ex. vad som föranledde ”omsvängningen” av psykiatrikernas (Gadelius) självförståelse förblir oklart. Glappet mellan föresats och genomförande är påtagligt. Det är snarare så att varje kapitel blir en egen studie medan den signalerade helheten inte håller ihop på det sätt författaren vill. Den fråga som mest påtagligt kommenteras i kapitlen är hur Gadelius drar upp gränser gentemot andra vetenskapsområden, ett dilemma som presenteras som huvudsyftet i kapitel tre.

Kapitel två diskuterar Gadelius historiska författarskap. Det handlar både om hur han använde historiska skildringar för att visa hur psykiatin hade blivit human, d.v.s. undvek inspärningar och brutala metoder för att lugna patienterna, och hur historien användes för att utveckla psykiatin till att bli en legitim och fullvärdig medicinsk vetenskap. Möller lyfter här fram medikaliseringsprocessen som en viktig förutsättning för Gadelius psykiatri. Kapitlets syfte är att få grepp om möjlighetsbetingelserna för psykiatris inriktning och självförståelse, men det är tveksamt om den frågan besvaras. Intrycket är att studien reproducerar Gadelius självförståelse mer än den granskar den. Det gäller t.ex. sådant som titelns ord genombrott där det är oklart om Möller menar att det sker något nytt i början av 1900-talet eller om genombrottet är vad Gadelius själv argumenterade för. Med tanke på utgångspunkten i Foucaults kritiska perspektiv hade man kunna tänka sig att författaren pekat ut andra härkomster än de Gadelius själv lyfter fram. Möller nämner i förbigående, men vid flera tillfällen, att patienternas skallmått regelmässigt bokfördes. Vilken roll spelade denna rasvetenskapliga praktik i psykiatin?

Det tredje kapitlet fokuserar på de uppmärksammade fall av internering, särskilt fallet med byggmästaren Torsten Alm, som i början av 1900-talet

ledde till offentliga ifrågasättanden av psykiatriernas, inklusive Gadelius och hans närmaste kollegers, arbete och bedömningar. Här tas också striden med kollegan vid Karolinska institutet Salomon Henschen upp. Henschen var en internationellt erkänd hjärnforskare som hade gjort det som alla forskare vid denna tid drömde om – en upptäckt som kunde knytas till det egna namnet, i detta fall identifieringen av ett syncentrum i nackloben. Även om konflikten är omskriven förut är den väl värd att återvända till. Möller fokuserar framför allt på Gadelius försök att legitimera sin och psykiatrins bestämmanderätt i de fall när rätten att enväldigt besluta om intagning ifrågasattes offentligt. Min kritik riktar sig inte så mycket mot det författaren gör, som mot vad som lämnas antytt och outrett i konflikten.

Trots att konfrontationen mellan Gadelius och Henschen, som Möller påpekar, rymmer en hel del prestigekamp och småaktigheter illustrerar den viktiga principfrågor om psykiatrins ställning, dess genomslag i offentligheten, vårdformer och gränserna för psykiatrins ingrepp i enskilda individers liv. Tyvärr utnyttjar Möller inte konfliktens möjligheter så väl som man kunde önska. Så är det t.ex. uppenbart att konflikten illustrerar hur sinnessjukdom konstrueras i ett komplext nät av bedömningar från läkarkåren (olika ämnesinriktningar) och vänner, familj och anhöriga. De interneringsfall som här tas upp blir konfliktfyllda just för att läkarens auktoritet, precis som Möller skriver, kunde ifrågasättas. Det är också förvånande att författaren, som kan Foucault så väl, inte sätter honom i arbete i analysen. Frågan om den personliga friheten, som Henschen sade sig värna mot psykiatriernas grundlösa frihetsberövande, verkar falla väl in i en foucauldiansk problemsfär. Frihet ansågs ju vara ett fenomen som konstituerade människan (till skillnad från djuren som styrdes av drifter och instinkter). Att beröva människan frihet var en bestraffande handling. Hur kunde då Gadelius, som Möller formulerar saken, mena att det ”är mest humanitärt att med makt frånta honom [Alm] självbestämmandet”(61)?

Frågan verkar leda rakt in i det som är ett centralt tema i Gadelius självförståelse: att den nya psykiatrin är human. Ord som human och humanitet återkommer ofta i avhandlingen, men utan att de får något innehåll. De fungerade förvisso ofta som signalord i psykiatrin för att markera att den övergivit forna tiders inspärningar och snurrstolar, men en fördjupad analys av frihetsproblemet hade möjligen kunnat leda till ett tentativt svar om vad talet om humanitet dölde. Tidigare forskare, som Jenny Björkman – vars studier saknas i litteraturlistan – argumenterade för att tvång, kontroll och disciplinering inte nödvändigtvis betraktades som oförenliga med en human vård under en stor del av 1800-talet. Disciplin och humanitet var istället sammantvinnade i så måtto att de kunde uttryckas som självbehärskning. Den mänskliga förmågan att behärska sig själv, och t.ex. inte falla för frestelser, starka lidelser eller bli hysterisk,

visade också att man kunde hantera tillvaron som fri person. Självbestämmandet var s.a.s. villkorat av självbehärskningen. Läst på det viset blir möjligen Gadelius hållning i interneringsfallen mer begriplig. Personerna det gällde kunde tveklöst berövas sitt självbestämmande för att de inte demonstrerade otvetydig kapacitet att behärska sig själva. Detta är naturligtvis bara en hypotes, men om Möller på ett mer aktivt sätt än som nu skett gått i dialog med tidigare forskning hade mer av materialets inboende potential kanske kunnat utnyttjas.

Överlag är relationen till tidigare forskning underutvecklad i avhandlingen. Det blir ofta oklart vad Möller tillför som inte tidigare varit känt. Det problemet är tydligt i kapitel tre där frågan om relationen mellan psykiatri och hjärnforskning/neurologi tas upp, ett dilemma som var ständigt närvarande i debatten med Henschen. Här avhandlas också Gadelius gränsdragningar mot Sigmund Freuds psykoanalys som lanserades under dessa årtionden. Freud var ju skolad i den form av neurologi som Gadelius distanserade sig från i debatten med Henschen och hade s.a.s. samma skäl som Gadelius att vara kritisk mot neurologins anspråk på att kunna förklara även psykiska sjukdomar. Möller brottas här med motsägelsefullheten i Gadelius position och sluter sig till att hans gränsdragningsarbete närmast är att betrakta som retoriskt, d.v.s. beroende på situation och motståndare.

Den slutsatsen är det i och för sig inte så mycket att orda om, men så mycket utöver det som tidigare varit känt ger det inte. Samtidigt så diskuteras t.ex. inte hur, och om, Gadelius drar gränser gentemot andra psykiatriker i Sverige och Skandinavien eller om de drar gränser gentemot honom. Med tanke på det begränsade inflytande han hade på efterkommande generationer, kan man gissa att han själv ringades in som en dominant och viktig maktspelare, men teoretiskt sett mindre viktig person. Debatten om gränsdragning reser också frågan om ingången är den mest lämpliga. De vetenskapliga miljöerna var små, och vetenskapens gränser sammanföll ofta med den enskilde personens gränser. Ett alternativ till att se relationen mellan psykiatri, hjärnanatomi och psykoanalys som en gränsdragningsfråga mellan vetenskaper vore att betrakta det som en fråga om auktoritetsformering. Gadelius var en del av en självhävdelsekultur där man sökte strid och odlade fiendskaper i syfte att synliggöra sin egen ställning. Flera av de scener Möller beskriver i konflikten med Henschen liknar närmast iscensättningar där Gadelius kalkylerar hur han ska få störst effekt av ett angrepp och skapar allianser för att framstå som den ovedersäglige auktoriteten. Han var uppenbart skicklig. I ljuset av detta är kanske inte heller motsägelsefullheten i hans gränsdragningar gentemot andra vetenskaper så konstiga. Det handlade kanske inte om gränser mot andra vetenskaper, även om det ofta formulerades så, utan om att

hävda sin personliga auktoritet i rollen som vetenskapsman (oavsett vilket innehåll detta handlade om).

I det sista kapitlet växlar undersökningen in på ett delvis nytt spår. Det utgår ifrån textteoretiska, närmast narratologiska perspektiv, som ägnas ett betydande utrymme under kapitlets första hälft. Frågan gäller relationen mellan journalanteckningarnas lapidariska form och de utarbetade fallbeskrivningarna i Gadelius stora lärobok *Det mänskliga själslivet* 1–4 (1922–24). I analysen av vad det innebär att en person blir ett exemplariskt sjukdomsfall försöker Möller få grepp om både hur fallberättelsen handlar om läkarens självförståelse och hur patienterna disciplineras att se sig som sjuka. Möllers poäng, om jag förstått den rätt, är att problematisera föreställningen att det finns ett rakt samband mellan berättelser om tillfrisknande och sjukdomsinsikt och den disciplinering och stigmatisering som låg i oförmågan att se livet i enlighet med berättelsestrukturer. I kapitlet behandlas också relationen mellan läkare och patient, inte minst genom den fascinerande historien om Hugo Lindblad som under 40 år uppmuntrades att beskriva och teckna sina iakttagelser av det egna själslivet (och sina upplevelser av andevärlden) – anteckningsböcker som idag tyvärr verkar var förkomna.

Studien är på många sätt intressant och givande, med flera fina iakttagelser. Vissa oklarheter i vad som står i fokus finns dock. Handlar detta om hur patienterna förväntas införliva en sjukdomsinsikt eller om läkarens behov att visa sin skicklighet genom fallbeskrivningar där behandlingen lett till en lösning (t.ex. att patienten kommit till ro)? Det finns också exempel på läsningar av journalmaterialet där Möller inte övertygar mig. Det gäller framför allt ett avsnitt som behandlar ironi i läkarnas journalföring. Ironi är ofta ett maktredskap. En ironisk blick innebär nästan alltid distansering och ett försök att skaffa sig kontroll över en situation. I en redan existerande maktrelation mellan en läkare och en patient – exemplen här är en ung kvinna som kanske våldtagits och prostituerat sig och en ung pojke – är ironisering ett fruktansvärt vapen att ta till. Jag har dock, trots flera omläsningar, inte blivit övertygad om att materialet uttrycker den ironi Möller tycker sig finna.

Som framgår av granskningen finns det flera rätt allvarliga brister i avhandlingen. Glappet mellan frågeställningar och genomförande gör att läsaren själv tvingas söka fokus och ordning, vilket inte alltid lyckas. Relationen till tidigare forskares insatser är underutvecklad och leder till att det i flera fall är oklart vad nytt dessa studier bidrar med. Argumentationen är inte alltid fullt utvecklad. Med tanke på författarens kunskaper om Foucaults kritiska historieperspektiv utnyttjas hans angreppssätt mindre aktivt än språkbruket signalerar. Flera av studierna hade sannolikt kunna fördjupas om den Foucault som presenteras utförligt i kapitel ett

också hade återkommit i de senare kapitlen som aktiv samtalspartner. Samtidigt är det nog så att författaren slitits mellan att använda Foucaults maktanalyser och ett mer klassiskt hermeneutiskt perspektiv. Trots att det ofta sägs att saken gäller psykiatrin generellt är det Gadelius överväganden, vägval och tänkande som står i centrum. Möllers skickliga stilkonst, som är njutbar att ta del av, passar också väl för en ambition att komma in under skinnet på en annan person. Vad som varit utgångspunkt är därför inte helt lätt att bli klar över. Frånvaron av tydlig sammanfattning underlättar inte heller för läsaren att orientera sig.

Trots mina kritiska synpunkter, som fokuserat på de större problem avhandlingen bär på, vill jag gärna betona att den fullföljer en sorts försynt kritik av Gadelius och sekelskiftets psykiatri. Den blir aldrig bärande eller tillåts driva analyserna. Den anas dock i frågor om talet om humanitet var så förmänskligande som den vill göra gällande, om den nya vetenskapens hade så stora försteg framför äldre behandlingsmetoder, om de politiska implikationerna och maktdimensionerna av psykiatrikerns auktoritet och rätt att omhänderta patienter. Samtidigt gör viljan att förstå studieobjektet (att komma åt psykiatrins självförståelse) att det är Gadelius som får komma till tals och lägga ut sina ord för oss. Möller har en uppenbar sympati för Gadelius ambitioner och goda avsikter. Tveklöst förtjänar Gadelius och hans generation psykiatriker att bli föremål för fler idé- och medicinhistoriska studier. De mest dynamiska bland dem kan läsas som tänkare i en västerländsk tradition där frågor om det mänskliga jagets relation till yttervärlden, relationen mellan medvetande och hjärna, naturens tryck mot människans frihet och samhällets ramsättande för mänskligt handlande analyseras på spännande sätt.

Torbjörn Gustafsson Chorell
Uppsala universitet

En fängslande vetenskap

Anders Pedersson: *En fängslande vetenskap. Kriminologi i Sverige, 1885–1965*. Göteborg: Avhandlingar framlagda vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, nr 51, 2017. 377 s. ISBN 978-91-88348-86-9, hft.

Att läsa Anders Pederssons avhandling år 2017, med ständiga rapporter om ökande våld, gängkriminalitet och utspel om att trygghet bör bli den stora valfrågan, är förstås just fängslande. Vår tids debatt tycks ibland utgöra ett eko av sekelskiftet 1900. Pedersson diskuterar dessutom sådant som politikens och vetenskapens förhållande till varandra – också det ett

tema som är dagsaktuellt. Det kan således redan från början slås fast att detta är en angelägen avhandling på ett angeläget tema som reser många viktiga och intressanta frågor.

Pedersson skriver den långa historien om hur en professorsstol i kriminologi tillsattes 1965 vid Stockholms universitet. Det handlar, skriver Pedersson på de sista raderna i avhandlingen, om ett svenskt kriminologiskt projekt. Avhandlingen beskriver hur ett fält växer fram och hur vetenskap och politik interagerat under nästan hundra år. Det är en avhandling om tvärvetenskap och dess roll, om nätverk av experter som arbetar för att tillsammans uppnå något. Det är en studie om hur ett kunskapsfält formas till ett akademiskt ämne. Men låt mig ta det från början.

Anders Pedersson inleder sin undersökning åren efter att den italienska kriminologen Cesaro Lombrosos bok, *Den brottsliga människan*, börjar diskuteras under 1880-talet. Lombroso menade att det fanns en slags människor som de facto var brottslingar. Det var således inget en vanlig man blev (han skrev just om män), utan något dessa män föddes till. Brottslingen kunde enligt Lombroso identifieras redan på förhand, genom bland annat utseendet.

Dessa tankar spreds i snabb takt över hela Europa och även i USA. Och även om Lombroso och hans bok avfärdas av många, gjorde emellertid inte tanken på att det skulle kunna gå att utröna varför somliga blev brottslingar det. Idén om att vetenskapsmän kunde förutsäga vem som blev kriminell levde kvar, liksom tanken att sådana kunskaper borde göra det lättare att hantera brottsligheten i samhället på ett mer adekvat sätt. Att minska eller till och med utrota kriminalitet var något som de flesta politiker i hela västvärlden drömde om i ett samhälle där klyftorna växte och brottsligheten ökade.

Här uppkom alltså fröna till å ena sidan ett kunskapsfält om den kriminella och å andra sidan politiken kring densamma.

Anders Pedersson tar Helga Nowotny som utgångspunkt för sin analys och låter henne styra narrativet. Hon menar att samhällsvetenskaperna uppstår då de behövs för att lösa problem – när världen ter sig svår, problematisk och hotfull, lyfts kunskap och längtan efter visshet fram som en lösning. Kampen mot ovissheten kan enligt Nowotny ses på tre institutionella arenor för detta:

- som en rörelse som dikterar villkoren för forskningen
- i den statliga administrationen
- i ett akademiskt sammanhang, där tankarna tuktas och disciplineras till en vetenskap.

Dessa tre fält utgör därmed utgångspunkt för Pederssons disposition.

Den tidiga och nyväckta kriminologin blev redan från början kopplad till den tidens intensiva diskussioner om den sociala frågan, och till de lika intensiva diskussionerna om tidens ökade kriminalitet inte minst ifrån den påstått farliga underklassen. Från de här begynnande diskussionerna om möjligheten att avgöra varför och hur någon blev en brottsling tråcklar sig Pedersson fram genom den svenska historien, ända fram till dess att det alltså tillsattes en professur vid Stockholms universitet. Pedersson delar in sin långa tidsperiod i tre delar med utgångspunkt i Nowotnys arenor. Det är perioder som utmärks av olika fora för diskussionen och olika teman för densamma. Det är inte tre lika långa perioder, och de är inte heller distinkta rent kronologiskt, men periodiseringen är en viktig del av analysen.

Att som Pedersson undersöka en så lång tidsperiod är inte helt vanligt vid historiska studier av 1800- och 1900-talet. Det kräver sin forskare, eftersom varje nytt år och årtionde i modern historia famnar över ett gigantiskt möjligt material. En förutsättning är alltså att forskaren väljer bort en massa material och potentiella källor liksom en hel del frågor som anknyter till det valda temat. Pedersson har gjort en mängd sådana urval för att kunna överblicka hela denna nästa hundra år långa period.

Fördelen med en så lång period är dock att det ger överblick – forskaren kan till och med skapa synteser. Om syftet är att se de långa linjerna eller tydliggöra förändring över tid är det därtill en förutsättning att forskaren lyfter blicken och förlänger siktet. Och det är också vad Pedersson gör då han blottlägger en rad utvecklingslinjer kring kriminologin.

Över hela perioden så menar Anders Pedersson att kriminologin ska ses som just en välfärdsvetenskap. Det finns en ständig koppling till politiken och till beslutsfattandet, som upprätthålls och vårdas på olika sätt. På samma sätt är kriminologin redan från början en slags samhällsvetenskap – alltså inte bara en medicinsk underavdelning, även om det är så som tankarna först introduceras. För att komma åt detta använder sig Pedersson av begreppet gränsrörelser – det vill säga grupper av aktörer som befinner sig på gränsen mellan olika sfärer (i det här fallet vetenskap och politik) – och begreppet hybrider, vilket exempelvis kan vara definitioner av vem förbrytaren är som appellerar både till vetenskapen och politiken för på så sätt upprätthålla fältets koppling till båda sfärerna.

Den första perioden sträcker sig från 1880-talet fram till första världskrigets slut ungefär. Den utmärktes av den publika kriminologin. Debatten kring kriminologin fördes av eldsjälar, som inte sällan var vetenskapsmän och politiker, men diskussionerna var ännu inte delar av det innersta kretsarna vare i riksdagen eller vid lärosätena.

Pedersson menar att det är just i det publika, i offentligheten, som dessa tidiga diskussioner om kriminologin hämtade sin luft. Aktörerna försökte påverka och agerade på en allmän oro som fanns kring brottsligheten. De

verkade i en offentlighet och valde att publicera sig i skrifter som lästes av en socialt intresserad elit, men inte en akademisk elit, utan en allmän, samhällelig elit. Frågan om varför och hur man blev kriminell knöts till tidens övergripande sociala fråga. De svar som ännu mest efterlyses, förväntades således också lösa en rad andra samhällsproblem. De aktiva ville att läran om brottslingarna skulle få en direkt återkoppling på politiken – studiet av de kriminella hörde därmed från början ihop med politiken, poängterar Pedersson, samtidigt som han slår fast att perioden karaktäriserades av kriminalbiologin.

Den andra perioden är mer politisk. Den inleds med rösträttsrörelsens seger och efterkrigstid, och den kan säga hålla på en bit in på 1950-talet. Nu vänder författaren blicken mot utredningsväsendet. Kopplingen till politiken och beslutsfattandet har blivit tätare. Visserligen dröjde det innan de förslag som lades fram fick legala följder, men Pedersson visar hur den offentliga debatten som tidigare förts i olika tidskrifter nu flyttades in i de statliga offentliga utredningarna. Flera av förra periodens debattörer blev sakkunniga experter och tog aktiv del i utredningarna. Kriminologin flyttade därmed in i politiken från att ha rört sig i dess periferi. Och där den förra präglades av de offentliga vetenskapsmännens tyckande, präglas den nu av görande, då vetenskaparna har blivit statens experter i de offentliga utredningarna.

Pederssons sista period handlar om hur kriminologin blev en akademisk disciplin. Perioden inleds under 1950-talet – även om det finns trådar bakåt. Anders Pedersson skönjer hur kriminalsociologin sakta men säkert tog över från psykologin och biologin. För de initierade handlade det inte bara om att påverka lagstiftningen utan också om att säkra ämnets framtid, vilket antogs göras bäst med det vetenskapliga vetandet. Perioden – liksom avhandlingen – slutar med att det tillsattes en professor, Knut Sveri, inhämtad från Norge. Ämnet hade då redan varit en del av grundkursen i juridik vid Stockholms högskola. Svensk kriminologisk forskning vände sig nu västerut, det vill säga till USA, snarare än till Tyskland.

En av Pederssons huvudpoänger är att kriminologin inte kan ses vare sig som ond eller god i enkel mening, och för den delen inte heller som höger eller vänster, konservativ eller radikal. Olika kriminologer har använt forskningen på olika sätt – liksom olika avnämare av forskning använt forskning som hävstång i skilda syften. Kunskapen har emellertid alltid syftat till att påverka politiken och bidra till samhällets styrning. Därtill har politiker och beslutsfattare valt att utnyttja kunskapen på olika sätt. Kriminologin har på så sätt varit både emanciperade – den har drivit på humanisering av fängelser och kriminalpolitik – och kontrollerande. Det är kunskaper som spelar rakt in i dagens diskussioner om förhållandet mellan fakta och politik.

Avsikten med Anders Pederssons begrepp hybrider och gränsrörelser är att komma åt mellanrummen och hur de använts. Det har varit genom att utnyttja så kallade hybrider som kriminologin fortsatt att vara aktuell under hela perioden. Genom att på olika sätt skapa nya uppfattningar om vem förbrytaren var, har både vetenskap och politik varit nödvändiga storheter för varandra. Förbrytarna var en hybrid, farligheten en annan, som gjorde det nödvändigt att agera politiskt, men som också gick att studera vetenskapligt. Det är den här kopplingen till politiken som gör att kriminologin redan från det sena 1800-talet bör betraktas som en samhällsvetenskap, understryker Pedersson, detta trots att det under de tidiga perioderna i första hand var biologer, medicinare och psykologer som intresserade sig för studiet av brottslingen.

Anders Pederssons avhandling har som detta visat många intressanta resultat och förtjänster, men det finns självklart också aspekter som är mer problematiska. En sådan oklarhet handlar om hur undersökningen har gjorts, vilket inte alltid är glasklart för läsaren. Pedersson har använt en rad olika slags källor – artiklar, utredningar, böcker, skrifter och så vidare. Det är bra, men det saknas en klargörande diskussion om hur urvalet gjorts, och för en så bred undersökning under en så lång tid hade ett utförligare resonemang om exakt vilka urvalsprinciper som använts varit av godo. Som läsare blir jag ibland oklar över om hela årgångar av exempelvis tidskrifter och riksdagstryck gått igenom eller om författaren fokuserat på olika typer av material under olika perioder. Det oklart både hur långa serier Pedersson gått igenom i framför allt tidnings- och tidskriftsmaterialet, liksom vilka sökord som använts eller om sökord överhuvudtaget använts eller om det i stället varit registerstudier som legat bakom urvalet. Detta är förstås viktigt för att kunna följa honom i spåren. Pedersson diskuterar bara förbigående de urvalsprinciper han haft, och för den läsare som försöker att få tillgång till metoden bakvägen, genom käll- och litteraturförteckningen, är det också svårt att sätta sig in i Pederssons urval, i synnerhet som han inte skilt på källor och litteratur, vilket visserligen är kutym i idéhistoria men likväl besvärligt för den nyfikne. En mer utförlig metoddiskussion skulle också ha kunnat diskutera just det som valts bort och inte analyserats, samt varför de valen gjorts. Nu lämnas läsaren ensam med sina funderingar: vad diskuterades inte i källorna och vad tyder det på, är frågor som då och då poppar upp.

På samma sätt skulle en diskussion om hur de olika arenor Pedersson väljer att fokusera förändras över tid. Den publika arena som han fokuserar på under den första perioden finns väl rimligtvis kvar under både den andra och den tredje? Men vad händer då i den allmänna debatten, i offentligheten? Det diskuterar Anders Pedersson inte. Jag inser förstås att det kanske hade gjorts undersökningen – som redan nu är mycket omfattande

– enorm, men urvalsprincipen, idén om varför han inte gjort detta, hade förtjänat ett par rader.

Till samma metodiska problem skulle jag hänföra bristen på kvantitativ analys. Det jag far efter är inte en fullständig statistisk undersökning av antalet artiklar, ord eller något liknande, utan snarare bara en enkel uppställning av vilka tidnings- och tidskriftsartiklar som använts, med årtal, författare (om så finns) och tematik (när det går att generalisera), för en sådan enkel tabell hade tydliggjort många av de goda resultat Pedersson har. Detta skulle inte minst vara en konkretion av de många gånger som författaren använder sig av sådana beskrivningar som ”vanligt”, ”mycket” och liknande. Läsaren hamnar nu i stället så att säga i Pederssons våld och kan utan mer konkretion (eller väldigt mycket mer refererande) inte göra en självständig analys av de uppgifter Pedersson lämnar. En tabell, eller ännu hellre några eller ett par diagram eller andra liknande visuella tekniker, som ju är lätta att göra i dag, skulle stärka hans teser och tydliggöra resultaten – det vet jag, för jag ägnade mig själv åt att sätta ihop en sådan enkel tabell och såg direkt intressanta resultat, exempelvis vilka tidskrifter (enligt min uppställning 49 utan dagstidningar) som hade artiklar om kriminologi under hela perioden (juridiska), sådana som bara hade det under en kortare period (exempelvis medicinska, som bara förekom under den första perioden, och pedagogiska tidskrifter som skrev om kriminologi bara under den andra perioden.).

På samma sätt skulle jag önskat mig en tydligare analys av de aktörer som finns med i avhandlingen, samt en diskussion om huruvida kriminologin är deras historia eller om det är de som är en del av kriminologins historia. Det hänger dessutom ihop med en del av forskningsläget och med Roger Qvarsell, vars alster svävar som en ande ovanför avhandlingen. Olof Kinberg, som ju Roger Qvarsell skrivit om i en rad olika sammanhang, var dessutom, liksom en del andra aktörer, verksam under flera av perioderna. I vissa fall var kriminologin till och med lika med Olof Kinberg. Vad betyder det för historien om kriminologin? En uppställning av aktörerna skulle kunna visa på så väl detta, som på var olika aktörer hörde hemma rent akademiskt och hur det förändrades över tid. Det skulle så vitt jag kan bedöma också stärka Pederssons tes.

Jag tror att analyser av det här slaget skulle ha stärkt Pederssons tes, och jag önskar att han i framtiden tar sig tid att utveckla dem i en eller ett par artiklar. På samma sätt vore det då intressant och se fördjupningar kring varför fängelsepredikanter inte lyckades höras mer och varför pedagoger inte spelade en större roll. Möjligen har detta med de olika professionernas status att göra, inte minst spelar läkarnas mycket framgångsrika professionalisering säkert en roll.

Anders Pedersson skriver själv att avhandlingen handlar om hur ett fält

blir vetenskapligt. Däremot är han faktiskt ganska vag med hur han definierar vetenskap och vad som skiljer vetenskapligt kunnande från annan kunskap. Det är förstås lite problematiskt när temat är vetenskapliggörandet. När man som läsare lyfter blicken skymtar förstås Pederssons definitioner fram, men liksom vad det gäller metoden så hade Pedersson gärna fått ägna sig lite mer, och lite tydligare, åt att diskutera och skriva fram gränserna för det vetenskapliga. Delvis kommer han undan det genom att fokusera på just gränsrörelser och hybrider, men bara delvis. För var går gränserna för en vetenskap? Är det först när ett ämne får en egen akademisk status? Det menar nog inte Pedersson. Och hur såg det som definierades som kvacksalveri, ovetenskap eller trams ut? Det är inte minst intressant med tanke på att Lombrosos tankar ganska snart började betraktas som just ovetenskapliga. Vad mer uttrangerades? Och varför?

En tydligare diskussion om detta hade gjort frågan om varför det är professorsstolen och inte inrättandet av BRÅ 1974 som utgör slutpunkt för avhandlingen onödig. Det var ju som Pedersson så tydligt visar inte ämnets akademiska legitimitet som gav kraft i de politiska diskussionerna. Eftersom Pedersson dessutom slår fast att hans syfte är just att undersöka hur kriminologin artikulerades som vetenskap vore en definition av vad vetenskap är att föredra. Definitionerna fungerar ju därtill som urvalsmekanismer i forskning och även därför skulle jag gärna sett en tydligare definition av vad som ska förstås som vetenskap. Under den tidiga eran var exempelvis många av de aktörer som definierade sig som experter på kriminologi i högsta grad vetenskapsmän. Det gäller sådana som Frey Svensson, Johan Thyrén och Olof Kinberg. De var emellertid inte kriminologer i dagens mening. Var då kriminologin en vetenskap? Som sagt så undviker Pedersson problemet genom att fokusera på gränsrörelserna, men avhandlingen hade vunnit på att göra detta tydligare.

Eftersom en rad aktörer dessutom var riksdagsledamöter och politiker, kan den kinkiga läsaren fråga sig om det överhuvudtaget går att särskilja olika sfärer. Jag tror att det finns något mycket intressant här och att Pedersson i framtiden skulle kunna gräva lite mer bland dessa aktörer med fötterna i så många av samhällets sfärer för att utröna vilken roll det spelat för utvecklingen av samhället i stort och smått.

På samma sätt tror jag att Pedersson i framtiden bör diskutera den publika vetenskapens roll. Här finns dessutom något som är högst aktuellt. För vad händer med vetenskapen när den inte längre är publik? Hur påverkar det ämnet, universitetet och synen på kunskap överhuvudtaget? En annan fråga som jag gärna skulle diskutera med Pedersson är om det utifrån hans avhandling och hans resultat går att dra generella slutsatser kring hur ämnen och nya discipliner kommer till. Kan kriminologins formering till ett akademiskt ämne lära oss något om hur det går till?

Att skriva en avhandling, en monografi ska tilläggas, i tider av sammanläggningsavhandlingar och kappor, är en bedrift. Det är många uppgifter som ska sammanföras, granskas och ordnas. Det är då inte så konstigt att det på slutet, ju mer stress och tidsbrist det blir, smyger sig in en del fel. Det märks också i Anders Pederssons välskrivna avhandling. Det förekommer en del felaktiga hänvisningar, lite vaga referenser och användningen av förkortningar är inte alltid helt konsekvent. Några enskilda citat är inte exakt som originalet och möjligen är det den ökade stressen som gör att vissa delar av avhandlingen är mindre utförligt fotnotade än andra. Men detta är randanmärkningar. På det stora hela är det nämligen en angelägen avhandling som griper in i en rad aktuella vetenskapliga såväl som politiska diskussioner. Jag hoppas att författaren tar chansen att bidra till dem också i fortsättningen, både i fora utanför universitetens seminarier och inom akademiens ramar. Jag har pekat på en del svagheter i avhandlingen och områden där jag önskat att författaren brett ut sig mer, men avslutningsvis måste det dock sägas att detta är en avhandling som förtjänar att bli läst och diskuterad av många, och så hoppas jag också blir fallet.

Jenny Björkman

Riksbankens Jubileumsfond